

W 440. rocznicę wydania pierwszej księgi *Civitates Orbis Terrarum*
Georga Brauna i Fransa Hogenberga (1572-2012)

Miasta z lotu ptaka

Druga połowa XVI wieku uznawana jest za epokę atlasów geograficznych. Dwa lata temu obchodziliśmy 440. rocznicę ukazania się atlasu geograficznego Abrahama Orteliusa, który miał duży wpływ na *Civitates Orbis Terrarum*. W tym roku mija 440 lat od wydania pierwszego z tomów najsłynniejszego nowożytnego atlasu poświęconego tylko miastom.

Jarosław Łuczyński

Prawdopodobnie pomysł opracowania opisu miast świata narodził się w Antwerpii, w środowisku współpracowników Orteliusa około 1570 r., kiedy to jego atlas osiągnął sukces wydawniczy. Podobieństw między obydwoma dziełami można doszukać się w tytule, układzie, formacie oraz porządku wizerunków miast. Współpracownikiem Abrahama Orteliusa był rytownik Frans Hogenberg wykonujący tablice, z których drukowano karty *Theatrum Orbis Terrarum*. Później został on współtwórcą *Civitates Orbis Terrarum*.

• Dzieło stu autorów

Frans Hogenberg (ok. 1538-90) początkowo pracował w Antwerpii, następnie ze względu na prześladowania religijne przeniósł się do Kolonii, gdzie również wykonywał i wydawał mapy oraz sztychy miast. To w jego oficynie ukazały się pierwsze cztery tomy *Civitates* (I – 1572, II – 1575, III – 1581 oraz IV – 1588). Prócz tego w 1579 r. wydał atlas drogowy *Itinerarium Orbis Christiani*. Dzieło *Civitates* kontynuowali jego synowie Agnes (t. V – 1598) i Abraham (t. VI – 1617).

Georg Braun (1541-1622), znany jako autor opisów miast zamieszczanych na rewersach ich wizerunków, pochodził z Kolonii, gdzie ukończył seminarium duchowne. Przebywając w Antwerpii, miał możliwość zetknięcia się z Orteliusem i jego atlasem. Po powrocie do Kolonii zaczął zbierać materiały do *Civitates*, prowadząc obfitą korespondencję.

W przedmowach do kolejnych tomów zamieszczał liczne podziękowania dla duchownych, co świadczy o szerokich koneksjach. Mógł też pozyskiwać informacje podczas własnych podróży. Georg Braun był jedynym współautorem dzieła, który w roku 1617 r. doczekał jego publikacji w całości.

Duże zasługi miał Georg Hoefnagel (1542-1600), rysownik i wędzista pochodzący z Antwerpii, który odbywał liczne podróże po Europie, m.in. do Hiszpanii, Francji, Anglii, Włoch, Niemiec, Austrii i Czech. W *Civitates* zamieścił ok. 100 wizerunków miast swojego autorstwa. Po jego śmierci dzieło kontynuował syn Jacob (1575-ok. 1630).

Ponadto wykorzystano plany i widoki innych twórców, m.in. Jacoba van Deventera (1500-75) – głównie do przedsta-

wienia miast niderlandzkich w t. III i IV czy Simona van de Neuvela. Heinrich Rantzau (1526-98), dostawca widoków miast skandynawskich, zlecał ich wykonanie wielu artystom. Egidius van der Rye (zm. 1605) rysował głównie z punktów wysokościowych. Znany jest jako twórca widoku Krakowa i trzech miast węgierskich. Część widoków skopiowano z „Kosmografii” Sebastiana Münstera. Znaczący *Civitates Orbis Terrarum* Raleigh Ashlin Skelton wymienił ok. 100 różnych wykonawców zaangażowanych w powstanie tego dzieła.

Pierwszą wzmianką źródłową na temat *Civitates* jest list Georga Brauna do Abrahama Orteliusa datowany na 31 października 1571 r. Mówi się w nim o sprzedaży widoków miast pojedynczo lub w formie księgi. Inicjatorem publi-

W Księdze VI zamieszczono ponadmetrową panoramę Krakowa, wówczas stolicy Rzeczypospolitej, poniżej fragment

kacji mógł być sam Frans Hogenberg, w liście została bowiem wspomniana „M. Francisci de Civitates liber”, czyli „Księga miast mistrza Franciszka”. Prawdopodobnie rytując płyty dla atlasu Orteliusa, Hogenberg wykonywał również widoki i plany miast jako niezależną inwestycję. Braun we wstępie do Księgi I wspomniął, że część wizerunków miast została wykonana przez Fransa Hogenberga i Simona van de Neuvela, reszta miała pochodzić od innych twórców.

• Sukces wydawniczy

Pierwsze wydanie Księgi I zatytułowanej *Civitates Orbis Terrarum* ukazało

się w 1572 r. Później tytuł ten otrzymała cała seria sześciu ksiąg. Tę pierwszą dedykowano cesarzowi Maksymilianowi II Habsburgowi (panował w latach 1564-76), a późniejsze wydania księgi – Rudolfowi II Habsburgowi (1576-1612). Na 59 kartach zamieszczono 135 planów i panoram. Miasta niemieckie wykreślono, korzystając z widoków z „Kosmografii” Sebastiana Münstera, natomiast hiszpańskie – na podstawie rysunków Georga Hoefnagela. Wiele z nich przedstawiono pojedynczo, np. Londyn, Granadę, Paryż, Amsterdam, Rzym, Kair czy Meksyk. Ale są i takie, gdzie na jednej karcie jest ich aż 13, np. miasta Konfe-

deracji Szwajcarskiej. W Księdze I znajdziemy miasta angielskie, hiszpańskie, francuskie, niderlandzkie, niemieckie, szwajcarskie, włoskie, z obszarów opartych przez Turków, indyjskie, a nawet Meksyk w Ameryce Południowej.

Po osiągnięciu sukcesu wydawcy *Civitates* postanowili w 1575 r. wydać Księgę II i wznowić pierwszą. Ponieważ zorientowali się, że ich przedsięwzięcie może rozrosnąć się do sporych rozmiarów, na stronie tytułowej wznowionej Księgi I dodali u dołu „LIBER PRIMVS”. Księdze II nadali tytuł: „DE PRAECIPVIS, TOTIVS VNIVERSI VRBIBVS, LIBER SECVNDVS”. Na 59 kartach zamieścili

Przedstawienia miast zawierają liczne sceny rodzajowe. Widok Grodna z Księgi II – powyżej i fragment poniżej

81 planów i panoram miast: angielskich, hiszpańskich, francuskich, niderlandzkich, niemieckich, wschodnioeuropejskich, włoskich i bliskowschodnich. Na szczególną uwagę zasługują metropolie na Bliskim Wschodzie, np. Aleksandria, Jerozolima, Damaszek i Algier. Egzotyki widokom tych miast dodają liczne wielbłądy oraz postacie w orientalnych ubiorach. Spośród miast dawnej Rzeczypospolitej znalazły się tu: Gdańsk (poz. 46) oraz Grodno (poz. 48). Gdańsk jako miasto Prus Królewskich zamieszczono wśród miast niemieckich, natomiast Grodno w sąsiedztwie Moskwy.

• Romeo i Julia na panoramie

W odpowiedzi na apel Georga Brauna korespondenci przesłali tak dużą liczbę wizerunków miast, że zdecydowano się na wydanie kolejnego tomu. Księga III pt. „VRBIVM PRAECIPVARVM TOTIVS MVNDI LIBER TERTIVS” ukazała się w 1581 r. Zadeedykowano ją cesarzowi Rudolfowi II Habsburgowi, a niektóre wydania Ernestowi Wittelsbachowi, arcybiskupowi Kolonii (1583-1612). Obok widoków nadesłanych na prośbę Brauna oraz wizerunków miast włoskich, austriackich i południowoniemieckich Georga Hoefnagela znalazły się w niej plany miast niderlandzkich Jacoba van Deventera, które zwracają uwagę charakterystyczną manierą wykonania. Na 59 kartach zamieszczono 81 wizerunków miast. Z terenów Rzeczypospolitej i ziem z nią związanych uwzględniono widok Królewca z lotu ptaka wraz z panoramą Rygi (poz. 43) i plan Wilna (poz. 59).

Warto zatrzymać się nad postaciami towarzyszącymi panoramie Werony, wśród których dostrzec można sylwetki Romea i Julii – bohaterów włoskiej opowieści romantycznej Mattea Bandella z 1554 r., która stała się inspiracją dla Szekspira. Ponadto jako treść dekoracyjną dodano starożytne osobliwości miasta, np. rzymski amfiteatr. Na przedstawieniu włoskiego miasta Tivoli oddano jego charakterystyczne położenie na stoku Gór Sabińskich wraz z wodospadami. Osobliwością jest pokazanie wnętrza Wewzuiusza w dramatycznej scenerii, która nawiązuje do mitycznego Hefajstosa (Wulkan), boskiego kowala, czego wyrazem są kartusze w formie końskich podków. W kraterze zwiedzający spacerują bądź podróżują w lektyce czy powozie.

• Dania w całości

Księgę IV zatytułowaną „VRBIVM PRAECIPVARVM TOTIVS MVNDI” wydano około 1588 r. Datowania poszczególnych wydań można dokonać na podstawie dedykacji. Najwcześniejsza edycja tego tomu została zadeedykowana Fryderykowi II Oldenburgowi, królowi Danii i Norwegii (1559-88), a kolejne – Wilhelmowi V Pobożnemu, księciu Bawarii (1579-96) i palatynowi Renu. Tom ów obejmuje Anglię, Hiszpanię, Francję, Niderlandy, Niemcy, Danię (ze Szlezwikiem i Holsztynem), Norwegię, Szwecję, Pomorze i Śląsk (Szczecin – poz. 41 i Wrocław – poz. 42), Węgry, Austrię, Włochy oraz Imperium Osmańskie. Znajduje się w nim jedyna w całym sześciotomowym dziele mapa przedstawiająca cały kraj – Danię.

Danorum Marca, vel Cimbricum, aut Daniae regnum zawiera także widoki duńskich miast dostarczone przez Heinricha Rantzau'a – namiestnika Holsztynu. W tomie zamieszczono pozostałe plany Niderlandów wykonane przez Jacoba van Deventera. Osobliwością jest plan wyspy Ven, na której znajdowało się obserwatorium astronomiczne Tycho Brahe. Kolejną ciekawostką jest widok na cieśninę Sund. Na widoki Rzymu i Jerozolimy przeznaczono po dwie karty.

• Po dziesięcioletniej przerwie

Przed końcem 1598 r. światło dzienne ujrzała Księga V „VRBIVM PRAECIPVARVM MVNDI THEATRVM QVIN-TVM”. Datę znamy stąd, że w dedykacji

wymieniono Albrechta VII Habsburga z tytułaturą kardynała i arcybiskupa Toledo. Z kolegium kardynalskiego wystąpił on w lipcu 1598 r., a w 1599 r. poślubił Izabelę Klarę Eugenię Habsburg (m.in. infantkę hiszpańską, arcyksiężną Austrii i namiestniczkę Niderlandów). Od 1598 r. w *Civitates* zaczęto go tytułować księciem Burgundii.

Tom ten ukazał się niemal po dziesięciu latach od wydania poprzedniego. Ta długa przerwa mogła wynikać ze śmierci współtwórców – Fransa Hogenberga i Simona van de Neuvela. Przy jego wydaniu Fransa zastąpił Agnes Hogenberg. Georg Braun we wstępie przedstawił zamiar zakończenia wydawania dzieła. Była to ostatnia księga opublikowana pod jego nazwiskiem. Na 69 kartach zamieszczono 97 planów i panoram miast: angielskich, hiszpańskich, francuskich, niderlandzkich, duńskich, szwedzkich, czeskich, węgierskich, austriackich i włoskich. Były to głównie ryciny wykonane przez Hoefnagela. Miasta duńskie dostarczył Rantzau. Uwagę przukują widoki Kadyksu, przede wszystkim sceny połowu ryb oraz inne sceny rodzajowe, a także majestatyczny wizerunek Toledo, siedziby arcybiskupa, ze wspaniałą katedrą, pałacem oraz herbem w centrum sztychu. Spośród miast dzisiejszej Polski w Księdze V zamieszczono plan Świebodzina (poz. 50).

• Metrowy Kraków

Jednak ostatnia, VI Księga *Civitates* ukazała się w 1617 r. i nosiła tytuł „THE-ATRI PRAECIPVARVM TOTIVS MVN-DI VRBIVM LIBER SEXTVS”. Wydali ją Antonius Hierat i Abraham Hogenberg, syn Fransa. Najprawdopodobniej Hierat był autorem tekstów, natomiast najmłodszy z Hogenbergów rytował widoki. Księ-

gę VI zadedykowano Ferdynandowi II Habsburgowi (m.in. królowi Czech), ale np. edycja w języku francuskim wydana w 1618 r. była dedykowana Jeanowi Louis de Valette, księciu Epernon.

W Księdze VI na 58 kartach zamieszczono 72 wizerunki miast, głównie z Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej, m.in. austriackich, czeskich, węgierskich, chorwackich i przede wszystkim polskich. Najbardziej imponująca i wzbudzająca podziw jest ponadmetrowa panorama Krakowa. Ciekawostką jest także wizerunek pojedynczego budynku – Eskurialu – największej na świecie budowli sakralnej. Większość widoków, oprócz miast polskich, wykonał Jacob Hoefnagel na podstawie rysunków Jorisa Hoefnagela. W Księdze VI znalazło się sporo miast Rzeczypospolitej: dwa widoki Krakowa (poz. 43 i 44) oraz Kalwaria Zebrzydowska (poz. 45), Poznań i Krosno (poz. 46), Warszawa (poz. 47), Lublin (poz. 48), Lwów (poz. 49), Sandomierz i Biecz (poz. 50), Łowicz (poz. 51), Przemyśl (poz. 52) i Zamość (poz. 53). A ponadto dwa miasta śląskie – Nysa i Legnica (poz. 18).

• Portrety miast polskich

Spośród miast dawnej Rzeczypospolitej w *Civitates Orbis Terrarum* zamieszczono aż 17 planów perspektywicznych i panoram (Gdańsk, Grodno, Ryga, Wilno, Warszawa, Poznań, Krosno, Sandomierz, Biecz, Kraków, Kalwaria Zebrzydowska, Łowicz, Lwów, Zamość, Przemyśl i Lublin). Były to ich rzeczywiste przedstawienia, najczęściej wykonywane z autopsji lub na podstawie wiarygodnych źródeł. W wielu przypadkach oddano liczne detale architektoniczne. Znalazł się tam też Królewiec, który był stolicą Prus Książęcych związanych

stosunkiem lennym z Rzeczypospolitą. Prócz tego aż sześć wizerunków przedstawia miasta będące na przełomie XVI i XVII wieku poza granicami Rzeczypospolitej, a obecnie znajdujących się na terytorium Polski (Zgorzelec, Szczecin, Wrocław, Świebodzin, Nysa, Legnica).

Wyraźnie podkreślono stołeczny charakter Krakowa, dając aż dwa jego wizerunki. Drugi, mający ponad metr długości, jest największym spośród wszystkich planów i panoram. Miasta Rzeczypospolitej ukazywały się kolejno w tomach: drugim, trzecim oraz szóstym, w którym ujęto ich aż 12.

Wizerunki miast dawnej Rzeczypospolitej w *Civitates* są widokami ogólnymi, ponieważ ukazują one całe miasto z oddalenia, zazwyczaj z okolicznego wzgórza. Widzimy tam miasta takie, jakimi były w czasie wykonania widoku. Często określa się je jako „portret miasta”, ponieważ jest to obraz rzeczywisty, bardziej lub mniej precyzyjny, zawierający charakterystyczne szczegóły architektoniczne. Ich wartość podnosi to, że były one wykonywane w terenie, więc są to „widoki z natury”. Widokom ogólnym towarzyszą plany perspektywiczne: Wilna, Poznania, Łowicza i Zamościa.

Na szczególną uwagę zasługują elementy dekoracyjne poszczególnych wizerunków miast, głównie rozbudowana heraldyka. Spośród przebogatej ikonografii interesujące są sceny rodzajowe i wizerunki postaci np. na widokach Gdańska, Krakowa oraz Warszawy. Dobór formy przekazu również nie jest przypadkowy. Precyzyjnie ukazano elementy środowiska przyrodniczego, wskazujące na położenie i charakter przedstawianego miasta. *Civitates Orbis Terrarum* to interesujące źródło nie tylko kartograficzne, ale i ikonograficzne do szeroko zakrojonych

Płyty z widokami miast z *Civitates* pozostawały w Koleonii w posiadaniu spadkobierców Abrahama Hogenberga aż do połowy XVII w. Ok. 1653 r. odkupił je Joannes Janssonius, który wykorzystał je w swoim ośmiotomowym dziele o miastach *Illustriorum... Urbium tabulae*, wydanym w 1657 r. Po śmierci Joanesa Janssoniusa płyty odziedziczył jego zięć Joannes Janssonius van Waesberghe.

Jarosław Łuczyński

Zespół Historii Kartografii
przy IHN PAN,
Zespół Szkół nr 16 w Toruniu

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygn. Alb. 582 IV

Literatura

- Bartoszewicz H., Panoramy miast polskich, GEODETA 10/2007;
- Braun & Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, 1572-1618, In six parts (ed. R.A. Skelton), Amsterdam 1965;
- *Civitates Veteris Poloniae*. Miasta dawnej Rzeczypospolitej. White & Case Collection, Wrocław 2003;
- Dobrzyński A., Kozak S., Portret miasta w grafice XV-XVIII w., Katalog wystawy listopad-grudzień

Łącznie w sześciu księgach znalazło się 17 widoków miast dawnej Polski, wśród nich plan Wilna (Ks. IV)

badan nad wybranymi miastami Rzeczypospolitej z przełomu XVI i XVII wieku.

• Ponad 500 widoków miast

W latach 1572-1624 *Civitates* wydawano w trzech wersjach językowych: łacińskiej, niemieckiej i hiszpańskiej. Najwięcej wznowień miała edycja łacińska (Księgę I wydano jedenastokrotnie, II – trzykrotnie, III – ośmiokrotnie, IV – czterokrotnie, V – tylko raz, VI – dwukrotnie).

Każda z ksiąg ma podobny układ treści, na którą składają się: pięknie dekorowa-

wana alegoryczna karta tytułowa, dedykacja, panegiryk, tekst Georga Brauna do czytelnika (księgi I-V), adres wydawniczy, wizerunki miast wraz z ich opisami i indeks. Plany i panoramy miast zamieszczono w interesujący sposób, zawsze według tego samego układu zaczerpniętego z atlasu Orteliusa z 1570 r., który z kolei wzorował się na dziełach Ptolemeusza. W sumie na 363 kartach przedstawiono 547 rycin (w tym np. Rzym i Jerozolimę pokazano na dwóch kartach, w przypadku kilku miast na jednej rycinie były co najmniej dwa widoki).

2001, Wrocław 2001;

- Georg Braun and Franz Hogenberg, *Cities of the World* (363 engravings revolutionize the View of the World. Complete edition of the colour plates of 1572-1617 (ed. S. Füssell), Hong Kong, Köln, London, Los Angeles, Madrid, Paris, Tokyo 2008;
- Keuning J., The „Civitates” of Braun and Hogenberg, *Imago Mundi*, t. XVII (1963);
- Koeman I.C., *Atlantes Neerlandici*, vol. II, Amsterdam 1969;
- Łuczyński J., Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w „Civitates Orbis Terrarum” Georga Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną), [w:] *Dawna kartografia miast. Z dziejów kartografii*, t. XV, Warszawa 2011.

